

УДК 811.1612:81'271.2

МОВНА СТІЙКІСТЬ І МОВНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ БІЛІНГВА В УКРАЇНІ

Руда О.Г.

Актуальність. Особливість української мовної ситуації у тому, що в державі немає жодної національно-мовної групи, яка б вважала стан функціонування рідної мови задовільним. Не випадково впродовж стількох років незалежності України жодна виборча кампанія не обходилася без спекуляцій навколо мовного питання. Сьогодні у державі склалася парадоксальна ситуація, коли українська мова де-юре має статус загальнонаціональної, а де-факто повсюди чути російську. Це дає підстави прибічникам двомовності в країні вимагати підвищення статусу російської мови, що, на їхню думку, забезпечить стабільність і злагоду у суспільстві. Але очевидна істина, що конфліктують не мови, а люди. Наукові та політичні кола вже давно усвідомили необхідність вивчати процеси мовної взаємодії в розрізі міжособистісних та міжгрупових конфліктів. Основоположною засадою таких досліджень у рамках соціо- та психолінгвістики є вивчення настанов щодо вибору мови спілкування.

Мета. Наша розвідка присвячена розгляду питання перемикання з мови на мову у білінгвальному суспільстві, мотивації вибору мови спілкування. Фактори, які визначають відданість тій чи іншій мові у ситуації спілкування білінгвів, на нашу думку, мають не лише лінгвістичні корені (як-то мовна компетенція комунікантів), а й лежать у площині соціальної взаємодії.

Ситуація непорозуміння з мовних причин – досить рідкісне явище на українських теренах, адже майже всі українськомовні принаймні розуміють російське мовлення і навпаки. Поза тим мовне питання в Україні дуже гостре, і мова подекуди стає каменем спотикання на шляху до міжособистісного порозуміння. Що впливає на вибір мови двомовцем? Що змушує його виявляти стійкість по відношенню до обраної мови або взагалі не перейматися тим, якою мовою говорити?

Стосовно білінгва-українця нас цікавлять мотиви переходу з української на російську та навпаки, а також установки щодо кожної з мов. Очевидно, що зовнішніх перешкод для використання української мови в усіх сферах життя у сучасній Україні не існує. Проте існують внутрішні перешкоди, які обеззброюють індивіда-білінгва перед вибором мови.

Постановка проблеми. Мовну стійкість можемо розглядати на макрорівні і говорити про визначальну роль історичної пам'яті, національної свідомості, розвиненої духовної і матеріальної культури, нарешті, про панівну ідеологію у державі [5, с.14-15]. Мікрорівень розгляду мовної стійкості (мовної толерантності) – це особливості узусу, щоденного використання мови її конкретними носіями. Під мовною стійкістю розуміємо закономірності використання рідної мови залежно від обставин комунікації (співрозмовника, місця, ситуації тощо).

Щодо етнічних росіян ми не можемо навіть порушувати питання мовної стійкості та мовної толерантності. І не тому що (як засвідчують останні дослідження з психолінгвістики і психології народів) російський етнос мовно і психологічно не лабільний, на відміну, наприклад, від українського, або менше схильний до вивчення і переходу на інші мови. А тому що мовне буття росіян забезпечують власна національна територія, стабільна держава, поширення російської культури та мови за межами території держави [5]. Проблема мовної стійкості постає перед народом лише тоді, коли порушується хоча б одна з цих умов. Фактор поширення білінгвізму в Україні на державному, а вже потім і на індивідуальному рівні змушує порушити питання *мовної стійкості та мовної толерантності як типів мовної поведінки*.

По суті, кожна особистість вільна у виборі мовного коду з огляду на власну метамовну рефлексію. Поза тим не варто нігелювати вплив соціально-психологічних чинників на вибір мовної поведінки [1, с.56], серед яких такі.

1. Фактор імітації. Головна роль тут відводиться механізмам наслідування та навіювання. У певних групах, контекстах, ситуаціях, а також комунікативних сферах поведінкові взірці відтворюються як еталонні шляхом переважно неусвідомлюваної імітації панівних для середовища моделей, у тому числі моделей мовної поведінки. Цьому сприяють механізми соціального конформізму, а також різноманітні стереотипи, правила «ввічливості». Наприклад, етика спілкування вимагає відповідати тією мовою, якою звернувся до вас співрозмовник (а що, як він не знає української?). Або ж такий стереотип: Південь України – російськомовний, отже, „у чужий монастир...” Як правило, обставини ситуації оцінюють самими комунікантами (як прийнятні або неприйнятні) і за принципом самонавіювання впливають на комунікативну поведінку. [З інтерв'ю московського режисера в українському виданні (“Профіль”, №37): «... *Заметь, что большинство украинских актеров стыдятся родного языка. Я тоже чувствую, что в Киеве мне почему-то стыдно говорить по-украински...*»]

2. Тиск негативних гетеростереотипів. Вони діють на рівні субкультур (в Україні щодо мігрантів з села, які, потрапляючи в зросійщене місто, характеризуються як *жлоби* тощо). Російська мова для мешканців українського села – мова освіченого і більш „культурного” міського жителя. Спроба уподібнитися до середовища, розчинитися в ньому тільки прискорює етносоціальну маргіналізацію. Отже, вибір мови з огляду на соціогруповий контроль визначає панівна лінгвокультурна ситуація з її сподіваннями та реакціями.

3. Соціопрестижний статус мови. Психологічний закон економії ресурсів передбачає, що при задоволенні своїх потреб людина намагається докласти щонайменше зусиль. Це змушує її послуговуватися мовою, якою вона спілкується вільно, і уникати вивчення мови, без якої можна обійтися. Людина не буде використовувати навіть рідну мову, якщо не зможе завдяки їй отримувати знання, кваліфікацію, просуватися по службі, задовольняти побутові потреби. У такому разі мова створює додаткові труднощі або потребує додаткових зусиль.

4. Спектр суспільних функцій мови. Висновки соціолінгвістичних та психолінгвістичних досліджень засвідчують: конкурентоспроможність мови прямо пропорційна ступеню розгорнутості її суспільних функцій.

На нашу думку, це ще не повний перелік тих чинників, які визначають російськомовність білінгва-українця, а отже, його мовну толерантність.

У країнах Балтії приїжджий часто стикається з „нерозумінням” російської мови тамтешніми жителями. Це не лінгвістичний факт. Приклади ігнорування звернень “мовою сусідів” представниками європейських народів наводилися багатьма дослідниками, та й пересічними туристами. Так само в Україні мовне питання, по суті, є питанням політичним і використання української мови у спілкуванні є принциповою життєвою позицією значної частини населення. Проаналізуємо наступну розповідь респондентки:

[Дзвонять мені нещодавно по телефону і російською мовою говорять, що хочуть провести соціопитування. Я говорю: “Не буду”. – “Ну и не надо”. Я питаю: “Чи не хочете Ви поцікавитися, чому?” – “Почему же?” Відповіддю: “Тому що Ви повинні були давно проводити соціопитування державною, українською мовою” і кладу слухавку.]

Небажання йти на контакт з людьми, які звертаються нерідною (недержавною!) мовою, пояснюється тим, що така поведінка сприймається респондентами як особиста образа, неповага до „свого”. Хоча назагал в Україні поширена практика мовної толерантності, подекуди трапляються ситуації, які описують самі учасники. Так, український мовознавець зі Львова на запитання в стінах київського університету “Который час?” відповіла: “Вибачте, я російською не розумію”. Інший інформатор говорить, що він довго вчився за порадою свого товариша на “Который час?” відповідати: “Київський” (за його словами, ця відповідь на звернення російською стала для нього звичкою і він надалі вже не звертав увагу на реакцію співрозмовника).

Особливості мовної та комунікативної поведінки білінгвів найкраще виявляються при розгляді „негативного матеріалу” – ситуацій розбалансування у системі комунікації, коли може виникнути непорозуміння. Трапляються ситуації невдалої комунікації, спричиненої тим, що мовці є носіями різних мовних кодів. Серед сигналів такої комунікативної невдачі – відсутність реакції або неадекватна реакція, констатація порушення (“Я по-українски не понимаю!”), спонукання до дотримання правил комунікації (“Не могли бы Вы говорить по-русски!”), прохання повторити, перепитування. Підсилена різного роду емоціями, така комунікація може перерости у багатожарове непорозуміння. Найчастіше тертя виникає у актах спілкування носіїв різних мов, що стоять на різних ідеологічних, політичних позиціях, які обрана мова втілює.

[Розповідає респондент (22 роки, киянин, освіта вища, українськомовний): “У Сумах підходжу до бабусі, яка продає сигарети... кладу їй газету. Кажу українською: “Ось, почитайте!” Вона (зі страшинами очима, злякано): “Она украинская? Я по-украински ничего не понимаю”. Я питаю: “Ви що, білоруска? Я можу по-білоруськи перекласти”. Вона: “Нет, я украинка, но по-украински ничего не понимаю”. У мене склалося враження, що вона й по-російськи нічого не розуміє”.] Якщо комунікант-бабуся відразу заперечує будь-яке спілкування (у широкому сенсі) мовою, їй не знайомою, то її співрозмовник обирає собі роль моралізатора, що не сприяє взаємному порозумінню і створює чергове коло невдалої бесіди, яка зрештою закінчується невдоволенням обох сторін.

Відштовхуючись від візії, що мовлення є засобом впливу, а цілі спілкування полягають у зміні поведінки або внутрішнього “вантаж” співрозмовника, припустімо, що зустрічна психологічна активність комуніканта – супротив такому впливові. Саме контрсугестія, що передбачає уникнення, нерозуміння і вплив авторитету, стає головною причиною виникнення комунікативних бар’єрів [4, с.155]. Отже, порозуміння у цьому аспекті переноситься з лінгвістичної сфери у площину соціальної перцепції на

основі поділу на „своїх” і „чужих”. Якщо в основі нерозуміння (фонетичного, семантичного, стилістичного і логічного) лежить уявлення: „чужі говорять не так, як ми” або „чужі говорять іншою мовою”, то інші два типи контрсугестії базуються на стереотипі „чужий – це небезпечний, той, який не викликає довіри через інший соціальний статус, належність до „неавторитетної” соціальної групи тощо”. Отже, важливою складовою спілкування є психологічна настанова його учасників. Дієвість зазначених бар’єрів проілюструє реалія нещодавнього передвиборчого періоду. У телероліку Блоку Наталії Вігрєнко, який, як відомо, стоїть на позиції надання російській мові статусу державної, дівчинка на уроці тягне руку: [– *Марічка?! – Мне нужно выйти! – Ні! Кажі державною мовою!*] Так мовна нетолерантність, за задумом розробників концепції, дорівнює «фашизму» та антигуманності. Попри всі запевнення про прірву між боротьбою за „своє”, а не проти чієїсь чесних інтересів психологічно ці явища багатьма сприймаються як такі, що мають спільне коріння. Нетерпимість „чужих” до використання „нашої” мови – ось той віднайдений прогресивними соціалістами фактор, який дозволяє підкреслити протистояння, і не лише мовне. Незважаючи на спекулятивне подання мовної проблеми у розглянутому прикладі, воно окреслює тенденцію у виборі мови спілкування білінгвом – надання ідеологічної значущості використанню однієї з мов – і виявляє протистояння соціально-мовних стратегій.

Висновки. Основний мотив українськомовного, коли він у комунікації переходить на російську, – це бажання досягти практичних і стратегічних цілей комунікації, уникнути конфлікту (звичайно, якщо він зацікавлений у продовженні розмови). Ну а відданість українській мові у більшості комунікативних ситуацій пов’язана з громадянською позицією – свідомим прагненням захистити своє мовне, культурне середовище від сторонніх впливів. Звичайно, мовна стійкість як тип мовної поведінки у двомовному суспільстві є конфліктогенною комунікативною стратегією, але, підкреслимо, мовна толерантність в Україні не гарантує порозуміння – для успішної комунікації треба бути „зануреним” у культуру, щоб правильно інтерпретувати смисл того чи іншого фрагменту комунікації. В цьому і полягають пастки у спілкуванні між російськомовними, а отже, справа не лише у мовній поведінці.

Список літератури

1. Кісь Р. Лінгвокультурна маргіналізація у містах України (неофункціональне бачення) // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства. Матеріали наукової конференції. – К., 2002. – С. 55-58.
2. Крижанская Ю.С., Гретьяков В.П. Грамматика общения. – 3-е изд. – М.: Смысл; СПб.: Питер, 2005.
3. Масенко Л. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2004.
4. Поршнев Б.Ф. Социальная психология и история. – М., 1979.
5. Ткаченко О. Проблема мовної стійкості та її джерел // Мовознавство. – 1990. – №4. – С.14-18.

Поступила до редакції 05.04.2006 р.